

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ЖУРУХІНА ОЛЕНА ЮРІЇВНА

УДК 904.25(282.247.32-197.4)"9/12"

НАМИСТО СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я X–XIII ст.

Історичні науки – 07.00.04 – Археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі археології Києва Інституту археології НАН України

Науковий кандидат історичних наук **Івакін Всеволод Глібович**
керівник: Інститут археології НАН України, завідувач відділу археології
Києва

Офіційні доктор історичних наук, професор
опоненти: **Пивоваров Сергій Володимирович**
Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник, заступник генерального директора з наукової
роботи

кандидат історичних наук, доцент
Веремейчик Олена Михайлівна
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних
дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного
університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,
доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства

Захист відбудеться «___»_____2021 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.234.01 в Інституті археології НАН України за адресою: 04210,
м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту археології
НАН України (04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12)

Автореферат розісланий «___»_____2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Намисто – одна з поширених прикрас, яку спочатку виготовляли з природних матеріалів. Від часів винаходу скла намистини з цього матеріалу за формою та кольором імітували або виступали дешевим заміником кам'яних. З удосконаленням виробництва та обробки намистин з'являлись нові форми й ускладнювалась орнаментация, що сприяло успішній конкуренції прикрас зі штучних матеріалів.

Роботу присвячено аналізу цієї масової та інформативної категорії археологічних знахідок. У Давній Русі були поширені як імпорتنі, так і місцеві намистини з природних матеріалів та скла. Завдяки чисельності знахідок, намисто є важливим джерелом для дослідження та реконструкції технології й організації скловарного, склоробного та каменеобробного ремесел, для виявлення напрямків та шляхів торговельних зв'язків. Завдяки великій вибірці, постійній зміні стилю й технологічних деталей, намисто може бути використане для датування.

Актуальність обраної теми визначається перш за все тим, що систематичне вивчення намистин Південної Русі як загалом, так і регіону Середнього Подніпров'я зокрема, досі не проводилось. Хронологічні колонки давньоруських намистин побудовані на матеріалах Північно-Західної і Північно-Східної Русі, скандинавського регіону, хозарських та болгарських пам'яток тощо, тому необхідність розробки хронології окремих типів та наборів намиста для Середнього Подніпров'я є нагальною. Актуальним є класифікація намиста та визначення його місця серед синхронного матеріалу з інших давньоруських територій. Визначення хімічного складу скла, з яких виготовляли намистини, дозволить встановити час і місце виготовлення скляної маси чи самого скляного виробу, а петрографічний аналіз мінералів – з'ясувати місця видобутку каміння. Важливими є питання про час появи та особливості виробництва скляних намистин у Києві та інших давньоруських містах, шляхи надходження імпорتنих намистин, співвідношення імпорту та місцевого виробництва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах планових тем відділу археології Києва Інституту археології НАН України «Нові археологічні джерела історії давнього Києва» (№ державної реєстрації 0114U004845), «Київ і Київське Подніпров'я за доби Середньовіччя» (№ державної реєстрації 0120 U000142).

Метою роботи є відтворення динаміки зміни намиста у вбранні населення давньоруського часу Середнього Подніпров'я.

Для повноцінного досягнення мети були поставлені відповідні **завдання**:

- 1) введення до наукового обігу нових знахідок намистин давньоруського часу та систематизація намиста;
- 2) відстеження динаміки зміни наборів намиста та розповсюдження прикрас;
- 3) вивчення ремісничих комплексів на території Середнього Подніпров'я та реконструкція виробництва давньоруського намиста зі скла та каменю на основі морфологічних та технологічних ознак продукції;

- 4) встановлення часу появи власне давньоруського склоробного виробництва;
- 5) визначення шляхів надходження імпортованих прикрас до міст Середнього Подніпров'я.

Об'єктом дослідження є намисто зі скла, каменю та органічного походження з археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я.

Предметом дослідження є загальні закономірності появи та побутування, а також динаміка зміни наборів намиста давньоруського часу на території Середнього Подніпров'я.

У роботі застосовані традиційні для археології **методи дослідження**: візуальний, порівняльно-типологічний, хронологічний, статистичний, картографічний, технологічний та хіміко-технологічний, метод інфографіки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в узагальненні розпорошених даних та введенні до наукового обігу намистин з пам'яток Середнього Подніпров'я, визначенні, уточненні та доповненні типології намиста цієї території, визначенні хронології наборів намиста, виявленні центрів його виробництва та з'ясуванні шляхів надходження намиста до регіону. На прикладі майстерень з виробництва прикрас з території Середнього Подніпров'я, відтворено особливості виробництва власне давньоруських намистин; зроблено серію хімічних аналізів сировини, виробів та залишків виробництва з цих майстерень, завдяки чому визначено хімічний склад скла, притаманний місцевому (давньоруському) виробництву.

Хронологічні межі дослідження визначені Х–ХІІІ ст., що відповідає періоду політичного та торгово-економічного розвитку Давньої Русі, за якого виникає та існує власне склоробне виробництво.

Географічні межі роботи охоплюють центр давньоруської держави – Київ з околицями, а також землі, пов'язані із ним у геополітичному відношенні: частини Київської, Чернігівської та Переяславської земель.

Джерельну базу дослідження складають 3139 намистин. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України, Національного заповідника «Софія Київська», Вишгородського історико-культурного заповідника, музеїв Києва, Чернігова, Коростеня. Використані архівні джерела – звіти з Наукового архіву ІА НАН України. В роботі не розглянуті намистини з металу, бо вони є предметом окремого вивчення, пов'язаного із ювелірною справою.

Практичне значення роботи полягає у можливості її використання для подальшого дослідження намистин Середнього Подніпров'я, вивчення намиста давньоруського часу, його систематизації в музейній роботі, під час написання праць з історії культури Давньої Русі, складанні каталогів, довідників.

Особистий внесок. В статтях у співавторстві особистий внесок автора полягає в морфологічному та технологічному аналізі матеріалів, їхній систематизації, в роботі над текстовою та ілюстративною частиною.

Апробацію головних положень дисертації було здійснено у формі усних доповідей на регіональних, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, семінарах та читаннях в Україні: Чернігів (2003), Чернігів–Шестовиця (2006), Київ (2007, 2009, 2010, 2016, 2018), Вишгород (2008, 2015), Олевськ, (2015), Іванків (2015) та РФ: Твер (2003), Москва (2011).

Публікації. Основні положення та висновки по темі дисертації опубліковано у 20 працях, з яких 6 – у фахових виданнях, що входять до переліку ДАК України та у 2 закордонних виданнях.

Структура дисертації. Рукопис включає вступ, чотири розділи, висновки (170 сторінок), список джерел і літератури (323 позиції), чотири додатки (кругові діаграми, гістограми, таблиці, ілюстрації). Загальний обсяг рукопису – 279 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

ВСТУП

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й головні завдання дисертації, визначено об'єкт та предмет дослідження, зазначено методикою, показано наукову новизну отриманих результатів, окреслено хронологічні та географічні межі, підкреслено практичне значення, викладено відомості про апробацію основних положень роботи та структуру тексту.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розділ характеризує джерельну базу дослідження та висвітлює історію вивчення намиста.

1.1. Джерельна база: писемні та археологічні джерела. Підрозділ аналізує головні джерела дослідження: писемні та археологічні.

Писемні джерела. До них належать давньоруські літописи XI–XIII ст. та рукописи XIV–XV ст. (у переважній більшості вони містять згадки про намиста з каменю та металу, що входило до складу вбрання), а також твори середньовічних європейських та східних авторів. Про намистини зі скла на території Русі є згадка у «Повісті минулих літ». Деяку інформацію про використання коштовних каменів й перлів, про майстрів, які володіли прийомами обробки коштовного каміння надають Іпатіївський та Лаврентіївський літописи, Мстиславове євангеліє. Твір Ахмеда ібн Фадлана розповідає про подорож до Волзької Булгарії, де він описує торгові справи русів. Виходячи з його повідомлень, дослідники припустили, що намистини були своєрідними еквівалентами торговельного обміну. Значення трактату ал-Біруні «Зібрання відомостей для пізнання коштовностей (Мінералогія)» полягає у висвітленні реального стану знання і здобутків у галузі мінералогії до середини XI століття. У трактаті автор перераховує характерні ознаки, притаманні певним мінералам, класифікує коштовне каміння, надає інформацію про родовища, видобуток та обробку (механічну й хімічну) каміння та руди, розповідає про застосування коштовного каміння й металів у якості прикрас, у декоруванні, виготовленні з них різних побутових речей, про торгівлю і визначення цін на каміння. На особливу увагу заслуговує трактат німецького ченця Теофіла «Записка

про різні мистецтва», друга книга якого містить опис печей та інформацію щодо процесу виготовлення скляної сировини, способів виробництва й декорування скляних виробів.

Археологічні джерела. Передусім це поховальні комплекси, знахідки намистин в яких допомагають скласти уявлення про давньоруське намисто як частину вбрання, зробити реконструкцію способів носіння намиста чи оздоблення костюму, простежити поєднання прикрас із різних матеріалів. Також залучені знахідки з культурного шару давньоруських міст та поселень, окремих житлових та господарських об'єктів (важливими з яких є ремісничі комплекси). Більшість намистин з давньоруських пам'яток (Київ, Вишгород, Коростень, Чорнобиль, Чернігів, Шестовицький комплекс, Автуничі, Любеч, Білогородка, Кошіївка, Ржищів) досліджувалась особисто автором у фондах та зібраннях музеїв. Певні труднощі під час обробки знахідок виникали у зв'язку з відсутністю польової документації або музейних паспортів у частини знахідок, що майже унеможливило їхню прив'язку до певних археологічних пам'яток чи стратиграфії розкопів. Частина прикрас з розкопок давньоруських могильників у довоєнний час опинилась у фондах закордонних музеїв. Певну кількість екземплярів намистин залучено до роботи за даними звітів або публікацій.

1.2. Історія дослідження. Підрозділ характеризує основні публікації, присвячені систематизації та питанням походження давньоруського намиста. У наукових працях періоду кін. ХІХ – поч. ХХ ст. намистини згадуються тільки у складі багатого інвентарю в курганах або як випадкові знахідки. Завдяки археологічним дослідженням ХХ–ХХІ ст. кількість намистин значно збільшилась, зафіксовано їхнє розмаїття, зроблено ряд важливих спостережень, що відобразилось у появі кількох напрямків вивчення намиста: морфологічному, технологічному та хіміко-технологічному. Перші класифікації ґрунтувались на морфологічному описі намистин. Визнання набув принцип, запропонований А. Арциховським: розподіл на групи за матеріалом, на відділи за поперечним перетином і на типи за поздовжнім – зручний для обробки. Така класифікація впорядкувала термінологію як скляних намистин, так і намистин з коштовного каміння. Робота вченого надала поштовх подальшому удосконаленню класифікації намиста й була використана при дослідженні намиста у подальшому. Класифікація за принципом група – відділ – тип пройшла перевірку часом і досить зручна під час обробки та угруповання великої кількості знахідок у колекціях. Велику увагу приділено питанням технології виготовлення скляних виробів, завдяки чому виділено групи скляного намиста за технікою виробництва, що також знайшло своє місце у класифікації середньовічних прикрас. Запропонований З. Львовою принцип класифікації передбачає опис прийомів обробки скла за допомогою перерахування виробничих ознак, що використовувались у кожному окремому випадку. Аналіз способів виготовлення скляних речей допомагає виявленню рівня розвитку ранньосередньовічного склоробства.

Залучення інших наук (хімії та математики) дозволило покращити методи дослідження й створити каталоги аналізів хімічного складу скла. Одним з перших, хто звернув увагу на необхідність проведення аналізів, був М. Безбородов, який для

давньоруського скла виділив дві підгрупи: кальцієве та свинцеве скло. Детальну систему інтерпретації хімічного складу давнього та середньовічного скла запропонувала Ю. Щапова, яка приділила увагу рецептурній нормі – правилам поєднання основних склоутворюючих компонентів, що разом із використанням певних сировинних матеріалів допомагає визначити центри склоробства. Праці В. Галібіна присвячені виявленню тенденцій хімічного складу скла для певних археологічних періодів в історії розвитку склоробства.

Ці питання пов'язані із проблемою виникнення та розвитку власного виробництва скляних предметів. Ще в XIX ст. було висловлене припущення про існування місцевого склоробного ремесла, однак на той час прямих свідочств було знайдено небагато. За Ю. Щаповою, власне давньоруське виробництво намистин, у першу чергу пов'язане з Києвом, виникло під впливом візантійської склоробної школи на території будівництва храмів.

РОЗДІЛ 2

КЛАСИФІКАЦІЯ НАМИСТИН ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

У розділі намисто систематизовано за принципами, які передбачають комбіновану класифікацію за морфологічними та хіміко-технологічними ознаками.

2.1. Методика дослідження. Принципи класифікації. Підрозділ містить перелік та опис методів, застосованих під час дослідження: порівняльно-типологічний, хронологічний, картографічний, статистичний, метод інфографіки, за допомогою яких виявлено ознаки подібності кожного екземпляра до серій аналогічних речей, визначені хронологія й зони поширення намистин, виявлено характерні типи намистин для певних періодів, візуально відображено інформацію та тенденції у зміні наборів намистин. Головним методом був візуальний огляд, що надає інформацію про морфологію та техніку виготовлення предмета (відображає рівень розвитку ремесел). Руйнівні (емісійний кількісний спектральний аналіз) та неруйнівні (флуоресцентний та інфрачервоної спектроскопії) методи хімічного аналізу були застосовані для визначення складу скла (що важливо при виявленні місць виробництва й шляхів надходження імпорту) й родовищ бурштинової сировини. Мінерали визначено за показником твердості за шкалою Мооса. Процес обробки іноді чітко помітно на фрагментах, заготовках, бракованих виробах або готовій продукції з різних матеріалів, тому було використано трасологічний метод для вивчення слідів застосування знарядь.

За основу класифікації намистин було взято традиційну археологічну класифікацію за морфологічними ознаками. У роботі її доповнено й уточнено. Намистини поділені на групи за *матеріалом*, з якого вони виготовлені: скло, камінь, коштовне каміння органічного походження, органічний матеріал, кераміка. Скляні намистини поділені на підгрупи: монохромні, поліхромні, намистини з металевою фольгою. *Форма* намистини визначає її належність до відділу за поперечним перетином («круглі», «сплощені», «багатогранні», «ребристі») і до типу за поздовжнім перетином (всього виділено 23 типи намистин). *Декор* поділяє скляні

намистини у межах підгрупи «поліхромні»: мозаїчні, смугасті, вічкові, намистини з пластичним орнаментом. Виділено технологічні групи скляних намистин – серійного (обробка тягнутої трубочки) та індивідуального виробництва (шляхом накручування скляної маси на стрижень інструменту), із варіантами в межах кожного способу виробництва. Намистини з каменю та органіки виготовлені шляхом відколювання, шліфування, полірування, свердлення.

2.2. Класифікація намиста давньоруського часу. У підрозділі подано детальну класифікацію намиста за групами, підгрупами, відділами, типами та варіантами (у межах типів).

Скляне намисто – найбільша за кількістю екземплярів група (2792 екз.) й містить три підгрупи: монохромне (2288 екз.), поліхромне (347 екз.) та намистини з металевою фольгою (157 екз.). Типи намистин з монохромного скла поділено на 4 відділи та 20 типів. Більшість намистин зроблено індивідуальним способом. Намистини з поліхромного скла поділено за елементами й характером декору на мозаїчні з накладним, спаяним, спаяно-накладним орнаментом (20 екз.), смугасті поперечно та поздовжньо (37 екз.), вічкові з пласкими чи опуклими, простими чи складними вічками (120 екз.) й намистини із спіральним, зигзагоподібним, петелькоподібним, хвилястим, спіраль-но-хвилястим, пласким чи рельєфним орнаментом (170 екз.). Намистини з металевою фольгою (співвідношення намистин зі срібною та золотою фольгою приблизно 1:1) поділено на 2 відділи і 10 типів. В межах певного типу виділено варіанти для намистин, які виготовлені серійним або індивідуальним способом. Серед намистин з каменю більшість екземплярів зроблено з кварцу (гірський криштал – 56 екз., аметист – 2 екз.) і халцедону (сердолік – 178 екз.). Інші гірські породи – це намистини з флюориту (11 екз.), пірофілітового сланцю (33 екз.), мармуру (1 екз.) й вапняку (1 екз.). Коштовне каміння органогенного походження – це намистини з бурштину (41 екз.), а з органічних матеріалів зроблені прикраси з кістки (1 екз.) й мушель (9 екз.). Керамічне намисто – це екземпляри з випаленої глини (4 екз.) й фаянсу (10 екз.).

РОЗДІЛ 3 ХРОНОЛОГІЯ НАМИСТА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Розділ присвячений питанням хронології намиста та виділенні хронологічних груп побутування намистин на території Середнього Подніпров'я у давньоруський час.

3.1. Хронологія. Підрозділ містить частотний аналіз поширення намистин певних типів у виділені хронологічні проміжки. Хронологія побутування намистин певних типів у межах території Середнього Подніпров'я будується за вже визначеними датами культурних шарів та комплексів давньоруських пам'яток, аналогіями та застосуванням методів статистики. Серед усіх врахованих у роботі намистин, найбільша кількість знахідок припадає на київський Поділ (63,2%), що зумовлено специфікою району як торгово-ремісничого осередку. Значно менше

знахідок намистин на інших давньоруських пам'ятках досліджуваного регіону. Кілька типів намистин у зв'язку із незначною кількістю або взагалі нехарактерністю побутування певного типу на цій території у досліджуваний період не можуть бути використані для датування, однак їхня фіксація у давньоруському шарі може допомогти у вирішенні інших питань, наприклад, виявлені специфічних вподобань.

3.2. Намисто як хронологічний індикатор. У підрозділі виділено кілька основних хронологічних груп, що репрезентують зміни у розподілі намиста X–XIII ст. Вони поступово змінюють одна одну, співіснуючи деякий час на межі періодів.

У X ст. на території Середнього Подніпров'я побутують скляні монохромні (відділу «круглі») кулясті невеликого розміру, зонні, зроблені з синього різного ступеню інтенсивності кольору скла, джжкоподібні, циліндричні, пронизки та бісер, які зроблені з тягнутої трубочки, лимоноподібні; відділу «багатогранні» призматичні та чотирнадцятигранні; відділу «ребристі» зонні та еліпсоїдні), поліхромні намистини (мозаїчні I-го та III-го варіантів, смугасті, вічкові I-го та II-го варіантів, намистини з пластичним орнаментом, що належать до відділу «круглі»), а також намистини з металевою фольгою, зроблені поділом тягнутої трубочки (лимоноподібні та багаточастинні пронизки). Період характеризується невеликою кількістю знахідок і тільки з поховальних комплексів, а також виключно імпортом (близькосхідним і меншою мірою візантійським) походженням намистин. Вони потрапляли на територію Середнього Подніпров'я, скоріше за все, вже в якості скомпонуваного намиста, або певної серії з кількох типів намистин.

Набір кінця X – початку XI ст. містить у своєму складі імпортні (близькосхідного виробництва, єгипетські та сирійські) намистини скляні чи кам'яні й аналогічні наборам X ст. Вже з другої половини X ст. (й до початку XI ст.) фіксується найбільша кількість намистин з металевою фольгою (майже всі екземпляри зі срібною та переважна більшість із золотою), зроблених серійно. Наприкінці X ст. збільшується кількість скляних візантійських намистин (монохромні з синього скла, намистини з металевою фольгою, зроблені індивідуальним способом). Така сама тенденція спостерігається й серед кам'яних намистин (гірський криштал, аметист, сердолік): в цей час Візантія стає посередником в отриманні коштовного каміння через шлях із Варяг у Греки. Загалом основну масу екземплярів виявлено у поховальних комплексах, які пов'язують із тогочасною давньоруською елітою – середовищем військової аристократії, торговцями, членами дипломатичних місій.

XI – початок XII ст. – період поступового зникнення окремих типів намистин, збільшення кількості існуючих та появи нових. У першій чверті XI ст. екземпляри близькосхідного виробництва (зроблені шляхом поділу скляної трубочки) припиняють надходити на територію Давньої Русі. Зростає вплив Візантії (внутрішня ситуація в імперії стабілізується, спостерігається розвиток та зростання ремісничої діяльності й активізуються грецькі купці), функціонує шлях із Варяг у Греки, яким і потрапляли намистини візантійського виробництва. З середини XI століття зменшується кількість пронизок та лимоноподібних намистин, зникають ребристі еліпсоїдні намистини, зроблені з тягнутої трубочки. На початок XII ст. зафіксовано зменшення кількості скляних візантійських намистин та збільшення

кількості типів бурштинових намистин. Поступово спостерігається зменшення кількості та асортименту намистин у поховальних комплексах Середнього Подніпров'я (зміна обряду внаслідок переходу від язичництва до християнства), що помітно на тлі численної колекції намистин давньоруських міст.

Намисто XII – першої половини XIII ст. – численна та типологічно різноманітна група. Вже з XI ст. в окремих давньоруських містах з'являються склоробні комплекси, що працюють на привізній та місцевій сировині, й пов'язані з організацією виробництва на місцях будівництва храмів. Невикористана під час виробництва смальти скляна маса, йшла на виготовлення посуду, віконного скла й іноді прикрас. У XII ст. на території київського Подолу виникають виробничі комплекси, для яких характерна вузька спеціалізація (у переважній більшості це прикраси, зокрема – намистини), а завдяки технологічним схемам (шляхом накручування на стрижень) з'являється тенденція до масового виготовлення прикрас та їхнього надходження на ринок великими партіями. Зафіксовано нові форми намистин (із збільшенням кількості намистин в межах типів): монохромні «круглі» зонні, кільцеподібні, діжкоподібні, еліпсоїдні, циліндричні, грушоподібні, зрізано-біконічні, гвинтоподібні, багаточастинні пронизки та бісерні намистини зонної форми, відділу «ребристі» (зонні, циліндричні), а також поліхромні (вічкові зонної форми з трьома опуклими вічками (т. зв. трикутні), намистини зонної, циліндричної та грушоподібної форми зі спіральним, петелькоподібним та зигзагоподібним орнаментом). Збільшується кількість бурштинових багатогранних намистин за рахунок появи майстерень з обробки бурштину.

РОЗДІЛ 4

ВИРОБНИЦТВО НАМИСТА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Розділ містить характеристику склоробних комплексів та майстерень з обробки бурштину, розгляд продукції за морфологічними та технологічними ознаками, хімічні аналізи скла, визначення типів майстерень й пошук відповідей на питання щодо існування власного виробництва.

4.1. Виробництво давньоруського намиста (за матеріалами майстерень київського Подолу). У підрозділі проведена детальна характеристика та аналіз ремісничих комплексів з виготовлення скляного намиста (10 майстерень), а також пов'язаних з обробкою бурштину (5 майстерень), що дозволило зробити наступні висновки. Майстерні розташовувались на території садиб й складали частину житлово-господарських комплексів (приміщення майстерень, де була можливість простежити конструктивні деталі, являли собою дерев'яні споруди з розташованими у кутах пічками виробничого призначення). В основному, вони концентрувались у північно-західній частині Подолу та в безпосередній близькості до водних артерій, що було спричинено небезпекою виникнення пожежі під час виробництва. Досліджені печі виробничого призначення були глинобитними, овальної у плані конструкції із залишками збереженого склепіння та череня, з ошлакованою внутрішньою поверхнею, деякі фрагменти котрих вкриті шаром різнобарвної

скляної маси та крусти. Три майстерні мали кілька печей. У більшості випадків ці печі використовували для розігріву товарної скляної маси та подальшої її обробки з метою виготовлення скляних предметів (виняток становить піч з майстерні другої половини XII ст., де, ймовірно, варили скляну масу). Тобто майстерні могли як безпосередньо варити скло та виготовляти різноманітні вироби, так і використовувати готову скляну масу у вигляді привізних злиwkів (з натрієвого і/або свинцевого скла). Про це свідчать пристосовані для вже готової скломаси тиглі, а також уламки скляної маси з довільно гранованими поверхнями чи відколені від цілого шматка. Форма тиглів характеризує їхнє виробниче призначення: у формі горщиків – для варіння скла, тиглі-миски для розплавлення та підігріву скломаси, а мисочки з перегородками – для розплавлення готової скломаси, а також їх могли застосовувати для виготовлення поліхромних виробів. Численні сліди виробництва скляних речей: розвали горнів й печей, сировина, тиглі, інструменти (залізний пластинчастий пінцет, кований конічний стрижень), а також виробничий брак й готова продукція (намистини, браслети, персні, вставки до них, фрагменти скляних посудин) вказують на розповсюдження цього ремесла та зростання потреб ринку в даних виробах. Майстерні виготовляли скляні намистини наступних типів: монохромні, відділ «круглі» (кулясті, зонні, кільцеподібні, еліпсоїдні, циліндричні, грушоподібні, зрізано-біконічні, гвинтоподібні, багаточастинні пронизки та бісерні намистини зонної форми), відділ «ребристі» (зонні, циліндричні); поліхромні (вічкові зонної форми з трьома опуклими вічками, намистини зонної, циліндричної та грушоподібної форми зі спіральним, петелькоподібним та зигзагоподібним орнаментом). Такі майстерні використовували єдиний технологічний прийом: забір, витягування та навивка скляної маси навколо інструмента певного діаметру. Для майстерень київського Подолу характерна вузька спеціалізація виробничих комплексів (присутність лише одного або кількох видів продукції), або ж багатопрофільність (пов'язана зі спорідненістю виробничих процесів ювелірної справи та склоробства).

Досліджені ремісничі комплекси на території київського Подолу з виготовлення бурштинових прикрас, а також окремі численні знахідки бурштину й речей з нього, вказують на те, що його обробка була на досить високому рівні. Майстерні виготовляли намистини зонної, циліндричної, біконічної та багатогранні біпірамідальної форм. Також треба зазначити, що основна маса бурштину з комплексів XII–XIII ст. належить до місцевих сортів. Шматки необробленого бурштину, у великій кількості виявлені під час розкопок, могли використовувати як для виробництва прикрас, так і правили за сировину для виготовлення лаку чи оліфи.

4.2. Центри виробництва. Підрозділ містить аналізи зразків скла зі склоробних майстерень київського Подолу, за результатами яких досліджене скло поділено за хімічними класами, що дозволило виявити речі візантійського та давньоруського виробництва. Було виділено три класи скла, яке використовували у київських майстернях з виробництва намистин. 1. *Намрієве* (Na–Ca–Si), що пов'язане зі Східним Середземномор'ям та Візантією, імпортували у вигляді дисків чи брил й використовували для виготовлення предметів широкого найменування. У

досліджених зразках, в основному, помітне домінування натрію над калієм, тобто це зольне скло, яке в XI–XII ст. застосовували у візантійському скловарінні. 2. *Свинцеве* (Pb–Si), яке було широко розповсюджене на території Візантії, Давньої Русі та Західної Європи, виготовляли як на місці (доступна сировина – свинець, проста технологія варіння – за температури від 800°C), так і використовували привізне для виробництва, в основному, прикрас. Воно піддається кільком технологічним діям: литтю, витягненню, навивці. Морфологічні ознаки свинцевого скла – хімічно стійкий матеріал, не піддається корозії, але може руйнуватись фізично, тому на поверхні можна спостерігати пошкодження – сколи. 3. *Калієво-свинцеве* (K–Pb–Si), поширене на території Давньої Русі, виникнення якого пов'язують із майстрами з Візантії, які замінили один з традиційних елементів сировини (золу рослин посушливої зони) на наявну у цій місцевості – золу континентальних рослин (поташ). Його також застосовували для виготовлення різноманітної продукції, бо таке скло піддавалось багатьом технологічним операціям (видуванню, литтю, витягуванню й навивці). Серед виробів з цього скла, до яких було застосовано аналіз, спостерігаються два варіанти, що відрізняються вмістом оксиду свинцю: близько 25–33% та близько 15%. Обидва варіанти співіснували, а меншу кількість свинцю можна пояснити спробою зробити виробництво більш економним. Морфологічними ознаками такого складу скла є невелика хімічна стійкість, коли зовнішній шар виробу вкритий корозією, також спостерігається сітка дрібних тріщин.

Хімічними аналізами встановлено, що київське склоробство базувалося на свинцевому склі (із вмістом свинцю 50% й більше) та калієво-свинцевому склі (із вмістом свинцю 15% та 25–33%), про це також свідчать знахідки сировини (свинцеві брилки та плитки, відколи скла) й необхідне для виготовлення скломаси устаткування.

ВИСНОВКИ

У ході комплексного дослідження намиста Середнього Подніпров'я було виконано ряд завдань, які дозволили систематизувати намисто, виокремити імпорт та місцеве виробництво, простежити динаміку появи та зміни наборів намистин і виділити хронологічні групи побутування. Намисто систематизовано на основі морфологічних та технологічних ознак, для чого використано спосіб поділу на групи, відділи й типи: за морфологічними ознаками намистини поділені на групи за матеріалом з якого зроблені (скло, камінь, каміння органічного походження, органічний матеріал, кераміка), на відділи за поперечним перетином («круглі», «сплощені», «багатогранні», «ребристі») і на типи за повздовжнім перетином (всього 23 типи). В межах кожного типу міститься характеристика за технологічними ознаками, серед яких виділено дві групи – серійне та індивідуальне виготовлення. Комбінований підхід до класифікації намиста робить його інформативним, допомагає систематизувати та виявити динаміку хронологічних змін у побутуванні певних типів намистин.

Визначено хронологічні групи побутування наборів намистин. Перший період охоплює X ст. й характеризується виключно імпортним складом намиста (близькосхідним, середньоазійським, появою певної частини візантійської продукції). Наступний короткий період – кінець X – початок XI ст. продовжує тенденцію складу попереднього набору, але частка намистин візантійського виробництва збільшується (за рахунок укладання торгівельних договорів із Візантією й збільшенням об'ємів торгівлі). Характерне переважання намиста у складі інвентарю поховальних пам'яток, пов'язаних із впливом на матеріальну культуру еліти, частину якої представляли скандинавські воїни, торговці, учасники дипломатичних місій. В XI столітті у наборі намиста спостерігаються зміни, коли поступово зникають намистини близькосхідного виробництва, зроблені зі скляної трубочки серійним способом, інтенсивніше починає функціонувати шлях з Варяг у Греки, яким активно у Київ потрапляють візантійські скляні вироби та коштовне каміння. Як заміник останньому, з'являється бурштин прибалтійського походження, який надалі витісняє місцева сировина. З XI–XII ст. фіксується зменшення кількості намистин у похованнях (через зміну обряду внаслідок прийняття християнства) і зростання знахідок у культурних шарах давньоруських міст. Спостерігається тенденція до збільшення кількості екземплярів та появи нових типів намистин завдяки розвитку власного виробництва скляних прикрас. Виявлені на території київського Подолу майстерні з виготовлення скляної продукції, переважно, були ремісничими комплексами неповного виробничого циклу, тобто працювали на привізній сировині у вигляді товарної скляної маси (натрієвої та/або свинцевої) і спеціалізувались на дрібних скляних прикрасах – намистинах, персях тощо. XII – перша половина XIII ст. – час розвитку й активного функціонування місцевої склоробної справи. Аналіз хімічного складу скла та технології виготовлення намистин дозволили виділити групу скляного намиста, притаманну давньоруській місцевій школі у склоробстві, що характеризується свинцевим та калієво-свинцевим складом скла й морфологічно простими формами намистин (передусім типи, що належать до відділу «круглі»), зробленими шляхом навивки скляної маси.

Для вирішення питання появи та функціонування ремісничих комплексів з виробництва прикрас (намистин) на території Середнього Подніпров'я у роботі проаналізовано 15 комплексів – це майстерні з виготовлення скляних та бурштинових виробів. Серед майстерень з виготовлення скляних виробів виділено комплекси з повним та неповним виробничим циклом. У перших відбувався процес від варіння скла до виготовлення різноманітних виробів й речей, інші майстерні проводили неповний технологічний цикл, тобто для виробництва предметів використовували готову скляну масу. Як можна побачити з характеристики, переважали майстерні з неповним циклом виробництва, де продукцію виготовляли з напівфабрикатів. Ознакою майстерень була їхня вузька спеціалізація (присутність лише одного або кількох видів продукції). В основному це були прикраси, для створення яких використовували єдиний технологічний прийом. Поступово спостерігається тенденція до зростання потреб ринку у скляних виробах (посуд, прикраси), що призвело до збільшення асортименту та різноманітності скляних речей. Зафіксовані ремісничі комплекси з обробки бурштину вказують на досить

високий рівень виготовлення бурштинових виробів, й те, що ця продукція користувалась попитом. Майстерні XII – початку XIII ст. виготовляли намистини різних форм, копіюючи форми намистин з коштовного каміння (відділу «круглі»: зонної, циліндричної, біконічної форм та відділу «багатогранні» біпірамідальної форми) переважно з місцевої сировини.

Хімічні аналізи скла з київських виробничих комплексів свідчать, що переважають три класи хімічного складу середньовічного скла: натрієво-кальцієве, свинцеве та калієво-свинцеве скло. Натрієво-кальцієво-кремнеземне та свинцеве скло виготовляли як у майстернях Візантії, так і грецькі майстри безпосередньо на Русі, на місцях, поруч із будівництвом храмів, де організовували склоробні майстерні. Калієво-свинцеве скло могло виникнути в наслідок запозичення візантійського рецепту, що складався з трьох компонентів: піску, золи й вапна, але у давньоруському варіанті зола рослин посушливої зони була замінена на золу рослин континентальної зони – поташ (доступне для місцевих склоробів джерело лужної сировини).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових і зарубіжних виданнях:

1. Журухіна, О. 2007. Намистини Київського Подолу. *Наукові записки з української історії*, 19, с. 53–61.
2. Журухіна, О.Ю. 2011. Морфологічна та технологічна характеристика намистин з Київського Подолу. *Археологія*, 1, с. 33–39.
3. Журухіна, Е.Ю., Храмченкова, Р.Х. 2012. Стеклоделательные мастерские Киевского Подола. *Филология и культура*, 3 (29), с. 226–234.
4. Журухіна, Е.Ю. 2013. Стекланые изделия древнерусского времени из многослойного поселения Кошеевка-8. *Сіверщина в історії України*, 6, с. 112–115.
5. Журухіна, О.Ю. 2016. Вироби зі скла з розкопок давнього Чорнобиля. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): *Дослідження Київського Полісся*, с. 147–151.
6. Нестеровський, В.А., Журухіна, О.Ю. 2017. Технологія обробки бурштину у давньоруський час. *Археологія і давня історія України*, 1 (22). *Археологія: дослідження, експерименти, реконструкція*, с. 310–316.
7. Журухіна, О.Ю. 2019. Хронологія намиста Середнього Подніпров'я (загальні положення). *Virtus*, 39, с. 90–93.
8. Журухіна, Е. 2020. Производство стеклянных изделий (по материалам ремесленных мастерских Киевского Подола XII – первой половины XIII века). *Revista Arheologică*, XVI, nr. 1, p. 121–126.

Статті в інших наукових виданнях:

9. Журухіна, О. 2003. Намистини Шестовицького поселення. В: Толочко, П.П. (ред.). *Середньовічні старожитності Південної Русі-України: тези доповідей II Міжнародної студентської науково-археологічної конференції 11-13 квітня*

2003 р. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, с. 25–27.

10. Журухіна, Е.Ю. 2007. Стекланные бусы Киевского Подола. *Тверской археологический сборник*, 6, том II: *Материалы III Тверской археологической конференции и 8-го заседания научного семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности»*, с. 256–260.

11. Журухіна, О.Ю. 2009. Намистини давнього Вишгорода. В: Плотникова, А.М. (упоряд.). *Старожитності Вишгородщини: зб. тез., доповідей і повідомлень 14-ої наук.-прак. конф. 27–28 березня 2008 р., м. Вишгород*. Вишгород: ТОВ «Поліпром», с. 46–55.

12. Журухіна, О.Ю. 2010. Знахідки скляних виробів на території Київського Подолу. *Болховітіновський щорічник 2009*, с. 269–278.

13. Журухіна, О. 2010. Скляні вироби з розкопок 2008 року на Київському Подолі. *Ант: Вісник археології, мистецтва, культурної антропології 2009–2010*, 22–24, с. 74–77.

14. Журухіна, О. 2011. Принципи класифікації давньоруських намистин. *Болховітіновський щорічник 2010*, с. 28–31.

15. Журухіна, О.Ю. 2011. Бурштин з розкопок Київського Подолу. *Буриштиновий шлях – історія і сучасність: зб. тез матеріалів III Міжнародної наук.-прак. конф. «Український буриштиновий світ» 19–20 жовтня 2011 р., м. Рівне*. Рівне: ФОП Панасюк А.Ю., с. 36.

16. Журухіна, О.Ю. 2012. Намисто як елемент одягу (за матеріалами давньоруських пам'яток). В: Олійник, Ю.М. (ред.). *Музейні читання: матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, 14–16 листопада 2011 року*. Київ: ТОВ «Фенікс», с. 227–232.

17. Журухіна, О. 2014. Морфологічна та технологічна характеристики намиста з поховань давньоруського часу на території Десятинної церкви. *Орис mixtum*, 2, с. 52–55.

18. Журухіна, Е.Ю. 2015. Украшения из стекла: тенденции и проблемы исследования находок Киевского Подола. В: Гайдуков, П.Г., Кузина, И.Н., Лихтер, Ю.А., Столярова, Е.К. (ред.). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 218–222.

19. Журухіна, О. 2015. Давньоруське скло на київському Подолі. *Пам'ятки України: історія та культура*, 5–6 (213–214), с. 50–55.

20. Журухіна, О. 2015. Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори. *Орис mixtum*, 3, с. 219–229.

АНОТАЦІЇ

Журухіна О.Ю. Намисто Середнього Подніпров'я X-XIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено комплексному аналізу поширеної у середньовічній культурі категорії прикрас – намисто. У роботі вперше зібрано та проаналізовано намисто з території Середнього Подніпров'я, що хронологічно охоплює період з X до 40-х років XIII ст., тобто часи зародження, становлення та розвитку Давньої Русі до монгольської навали; доповнено та узагальнено джерельну базу; проаналізовано історію дослідження намиста; намисто систематизовано на основі комплексної класифікації, яка включає поєднання морфологічних та хіміко-технологічних особливостей; визначено основні періоди побутування типів намистин; систематизовано, проаналізовано та картографовано виробничі комплекси (скловарні та склоробні майстерні з виробництва намистин та комплекси з обробки бурштину); зроблено хімічні аналізи скла (сировини, фрагментів продукції з ремісничих комплексів, залишків виробництва), ґрунтуючись на чому виділено імпорту та власну (давньоруську) продукцію; за морфологічними ознаками встановлено технологію виробництва скляних виробів; поєднання технології виготовлення та встановленого хімічного складу скла дозволило визначити центри виробництва та шляхи потрапляння привізної продукції.

Ключові слова: Давня Русь, Середнє Подніпров'я, намисто, скло, коштовне каміння, скловаріння, склоробне виробництво, майстерні, хронологія.

Журухина Е.Ю. Бусы Среднего Поднепровья X–XIII века. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии НАН Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена комплексному анализу определенной категории украшений – бусам. В работе впервые собраны и проанализированы находки с территории Среднего Поднепровья, которые хронологически охватывают период с X века по 40-е годы XIII века, т.е. время зарождения, становления и развития Древней Руси до монгольского нашествия; дополнена и обобщена база по источникам исследования; проанализирована история исследования бус; бусы систематизированы на основе комплексной классификации (сочетание морфологических и химико-технологических особенностей); определены основные периоды бытования типов бусин; систематизированы, проанализированы и картографированы производственные комплексы (стекловаренные и стеклоделательные мастерские по производству бус и комплексы по обработке янтаря); сделаны химические анализы стекла (сырья, фрагментов продукции из мастерских, остатков производства), на основании чего выделена импортная и местная (древнерусская) продукция; по морфологическим особенностям установлена технология производства стеклянных изделий; совокупность технологии изготовления и химический состав стекла позволила обнаружить центры производства и пути попадания импортной продукции.

Ключевые слова: Древняя Русь, Среднее Поднепровье, бусы, стекло, драгоценные камни, стекловарение, стеклоделие, мастерские, хронология.

Zhurukhina O.Yu. The Beads of Middle Dnieper region of the 10th–13th centuries.

– Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate of historical degree (philosophy doctor) by specialty 07.00.04. – Archaeology. – The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

This dissertation contains the complex analysis of beads – the common adornment in the Middle Ages culture. This study is the first corpus of the beads from the Middle Dnieper region ranging in time from the 10th to the 40-ies of 13th century, i.e. the time of appearance, establishment and development of Old Rus' till the Mongol invasion. New archaeological finds were introduced to scientific parlance; the base of sources was supplemented and generalized; the history of beads studying was analyzed; beads were classified on the ground of the complex classification including both morphological and chemical-technical features; the major periods of common use of beads were marked; manufacture complexes (glassworks, glassmaking and amber handling workshops in Kyiv Podil district) were systematized, analyzed and put onto map; the chemical analysis of glass was carried out (raw materials, samples of production from craftsmanship complexes, vestiges of production) in order to distinguish imported and home-made (Old Rus') production; the technologies of glass articles production were ascertained by morphological features; combining the study of technology and ascertaining of chemical composition aided to detect the production centres and import routes.

With the help of statistical procession of finds following representative groups of beads were distinguished:

- beads of the 10th century spread into the Middle Dnieper region, most likely, as composed necklaces or as certain groups of beads, a majority of which were the Middle East samples accompanied by Byzantine production;

- a set of beads from the 10th – the early 11th centuries contains the imported (primarily Middle Eastern, Egyptian and Syrian) beads made of glass and stone. In the late 10th century Byzantine beads and stone ones began appear more frequently in the sets;

- the 11th–12th centuries are the period of gradual disappearance of certain types of beads, amplifying the quantity of existing ones and appearance of new types. In the first quarter of the 11th century the Middle East beads (as well as the silver coins) ceased to get into the Old Rus'. The influence of Byzantium was enhancing; the trade route from Vikings to Greeks which served to transport the Byzantine beads started operating. One can observe the gradual shrinking of the selection of beads in the burial assemblages in the Middle Dnieper region, in the following centuries this trend started ratcheting up, making it noticeable against the background of the beads' collection of the Old Rus' towns. This trend can be explained in the terms of culture and traditions (from pagan beliefs to Christianity);

- beads from the 12th – the first half of the 13th century is the numerous and diverse chronological group. From the 11th century the glassmaking complexes popped up in some Old Rus' towns worked with imported as well as with local raw materials. The first workshops of that kind were related with religious buildings and the development of chiefly monumental architecture, they emerged in the temple-building places (the Starokyivska Hill and Kyiv-Pechersk lavra). In Kyiv Podil district the production complexes with narrow specialization (with only one or two types of products, where

adornment, particularly beads, prevail) emerged in the 12th century. Due to technologies, such as serial winding, there was a tendency to mass production of jewellery and their entry into the market in large batches. The color gamut of beads expanded through the adding of new dyes without a necessity to import them.

The analyzes of Kyiv workshops glass show that three classes of chemical composition of medieval glass prevailed: sodium-calcium, lead and potassium-lead. Soda-lime-silica and lead glass was produced both in Byzantium and in Rus' workshops by Greek craftsmen near the temple-building places, where these glassmaking complexes were established. Potassium-lead glass could have arisen as a result of the borrowing of Byzantine recipe consisting of three components: sand, ash and lime but in the Old Rus' version the ash of plants of the arid zone was replaced by the ash of plants of the continental zone – potash (available to local glassmakers).

Comparison of the obtained chronological groups of beads to the existing chronological scale of beads' spread on other territories (particularly Volga Bulgaria, northern regions of Rus', Northern Europe) one can observe that the set of beads in the Middle Dnieper region demonstrates the presence of types, pertaining to the assemblages from the 10th–13th centuries in the Old Rus' and mainly coincides with the conventional chronology; the composition of the set of beads in the Middle Dnieper region became more diverse after accepting of Christianity and intensifying of the connections to Byzantium through the import of new types of beads, the emergence and development of local glassmaking production.

Keywords: Old Rus', Middle Dnieper region, beads, glass, gemstones, glassmaking, workshops, chronology.